

JEREMIĆEVA SINTEZA ISTORIJE SRPSKE FILOZOFIJE

(Jeremić, D., *O filozofiji kod Srba*, „ΠΛΑΤΩ”, priredio Ilija Marić, Beograd, 1997, str. 233)

Zahvaljujući izdavačkoj kući „ΠΛΑΤΩ”, u okviru projekta „Srpska filozofska baština”, imamo već više objavljenih filozofskih dela i zbornika radova naših autora, često prvi put sabra-

nih na jedinstven i sistematičan način. Tako je i studija pokojnog profesora Dragana Jeremića *O filozofiji kod Srba* sastavljena od tekstova sukcesivno objavljivanih u časopisu *Savremenik* u

brojevima 5-12/1967, 1-2/1968, sada prvi put, tri decenije od nastanka, preštampana i objavljena kao knjiga. Njen autor je, iako poznatiji po svom naučnom i predavačkom radu na estetici, uložio skoro podjednak trud na sagledavanju razvoja srpske filozofije, čiji najcelovitiji i najsintetičniji rezultat je, pored njegove *Estetike kod Srba*, studija *O filozofiji kod Srba*.

Iako je bilo različitih pojedinačnih osvrta i pregleda učenja srpskih filozofa i ranije, prvo obuhvatnije istraživanje srpske istorije filozofije počinje knjigom Milana Kujundžića-Aberdara *Filozofija u Srba*, objavljenom u Beogradu 1868. godine. U narednih sto godina, od 1868. do 1968, kada je Jeremić završio objavljivanje svoje studije u časopisu *Savremenik*, na približno svakih trideset godina, pojavljivali su se pregledi istorije srpske filozofije pod gotovo identičnim naslovom (*Filozofija u Srba*, *O filozofiji kod Srba* i sl.). Tako su, posle Kujundžića, istoimeno delo objavili Miloš Milovanović (1904) i Milan Jovanović (1939), s tim što se poslednji ograničava na period 1918-1938. Interesantno je da se tendencija objavljivanja celovitijih studija o nacionalnoj filozofiji produžila i u narednom periodu, tako da trideset godina nakon Jeremićevog rada dolazi do ponovnog oživljavanja interesovanja za srpsku filozofiju što nije dovelo samo do objavljivanja radova o pojedinim filozofima, već i do jedne obuhvatnije studije Mihaila Đurića i Slobodana Žunjića, pod naslovom *Filozofija u Srbiji (Philosophie in Serbien, Ansätze zur Entwicklungsgeschichte und zum gegenwärtigen Stand)* napisanom kao uvodni tekst zbornika *Srpska filozofija danas (Die serbische Philosophie heute*, M. Đurić u. S. Žunjić (Hrsg), München 1993, str. 9-72) gde su, na do sada najtemeljniji način, filozofski reflektovani kontinuitet i karakteristike srpske filozofije¹.

¹ Između dva rata istoriju nacionalne filozofije su, pored već navedenog Milana Jovanovića istraživali i Ksenija Atanasijević (*Penseurs yougoslaves*, Beograd 1937), Sava Dimitrijević Zeremski (*Essays aus der südslawischen Philosophie*, Novi Sad 1938), i Dušan Nedeljković (*Aperçu de la philosophie contemporaine en Yougoslavie*, Beograd 1934). Posle rata ovaj rad je nastavljen u studijama Mihaila Markovića (pregled u Edwardsovoj enciklopediji), Dušana Nedeljkovića (*Naša filozofija u borbi za socijalizam*, Beograd 1952) Mihaila Popovića (disertacija pod naslovom *Filozofska pojava Alimpija Vasiljevića*, Beograd 1955, *Buržo-*

Dragan Jeremić (1924-1986) je diplomirao 1949. godine u prvoj posleratnoj generaciji studenata filozofije na Beogradskom univerzitetu da bi se kao asistent na istom fakultetu u početku svoje istraživačke delatnosti bavio prevashodno istorijom filozofije (*Savremena filozofija Zapada*, 1952), potom estetikom i književnom kritikom (*Kritičar i estetski ideal* 1965, *Doba anti-tumetnosti* 1970, *Snovanje i stvaranje* 1976), da bi 1970. god. doktorirao na temi *Estetika kod Srba od srednjeg veka do Svetozara Markovića*, sintetizujući tako u jednom obimnom radu svoja tri osnovna polja interesovanja (istoriju filozofije, istoriju nacionalne filozofije i estetiku). Jeremić se do kraja života bavio kako estetikom i književnom kritikom tako i istorijom filozofije objavljujući dela srpskih filozofa (*Filozofi* 1966), gde je napisao predgovor (uključen u izdanju „ΠΛΑΤΩ”-a kao zaključno poglavlje) i sabrane spise Božidara Kneževića *Čovek i istorija* (1972) sa obimnom studijom pod naslovom „Božidar Knežević” kao predgovorom.

Krajnje složen posao analize jedne filozofije, čiji sam naziv „srpska filozofija” već zahteva iscrpno objašnjenje i čiji predstavnici naizgled imaju krajnje različita stanovišta, najčešće uslovljena mestom školovanja (“bečki, pariski, oksfordski, sa Sorbone, nemački, ruski, francuski itd. dak”) i neretko podložna radikalnim promenama (npr. od hegelijanstva do pozitivizma i nazad), Jeremić je obavio strpljivo, temeljno i sa jasno određenim uglom posmatranja i ocenjivanja dostignuća srpskih filozofa. S druge strane, knjiga ima i svoje nedostatke, kao što je

---

aska i marksistička filozofija u staroj Jugoslaviji, Beograd 1953), Bogdana Šešića i Miodraga Cekića (tekstovi o Petronijeviću i dr.) i naročito Andrije Stojkovića (*Počeci filozofije u Srba. Od Save do Dositeja na osnovama narodne mudrosti*, Beograd, 1970; *Razvitak filozofije u Srba 1804-1944*, Beograd, 1972; *L'evolution de la philosophie Serbe*, Beograd, 1977. i dr.). Branko Pavlović je 1975. godine pokušao da podstakne institutski rad na istraživanju nacionalne filozofije ali je taj poduhvat ostao samo kao u nacrtu, dok je on napisao članke o pojedinim filozofima. Istorijom srpske filozofije bavili su se i Mihailo Đurić (*Filozofija u dijaspori*, Petronijevićeva Načela Metafizike, Novi Sad 1989, Slobodan Žunjić (više tekstova o srpskoj srednjovekovnoj misli), Danilo Basta (o filozofiji prava), Zdravko Kučinar (o prvom filozofskom časopisu, Liebertu, Koraću i Đuriću) i Ilija Marić (O Pavloviću, Jeremiću i dr.).

minimalizovanje važnosti srednjovekovne filozofije, jer i pored konstatacije da je ostala dominantna do XVIII veka („Srednji vek u srpskoj kulturi, na žalost, traje do XVIII veka...”) posvećuje joj se jedva jedna stranica dok se, s druge strane preuveličava značaj marksističkog perioda (1/4 cele studije). Iako je očigledno reč o „plaćanju danka” svome vremenu, na Jeremićevoj studiji se može neposredno videti da nije ni najmanje jednostavno odlučiti šta ide u prilog a šta protiv vremenske distance u interpretaciji filozofskog teksta. Zahvaljujući vremenskoj distanci neki napisan rad se može jasnije sagledati nego kada se, kao što je neretko slučaj, u vreme objavljivanja same od sebe „nameću” neposredne konotacije iz posebnih uglova posmatranja i tumačenja (političkog i sl.). Zbog toga, ako se očigledne ideološke primese „stave u zgradu”, što je danas relativno lako s obzirom na vremensku distancu, Jeremićev rad postaje sasvim izbalansirana studija, koja dobrim delom ujednačeno prati razvoj srpske filozofije od srednjeg veka do šezdesetih godina dvadesetog veka.

Iako istoriju nacionalne filozofije izlaže uglavnom preko autora (samo je srednjovekovna filozofija određena kao epoha), Jeremić ne svodi svoju studiju na puko historiografsko nizaње filozofa i njihovih učenja, već ukazuje da, i pored prekida, postoji kontinuitet i unutrašnje jedinstvo razvitka filozofije kod Srba. Nakon kratkog obaveštenja o srednjovekovnoj filozofiji, gde spominje prevode vizantijskih tekstova na srpskoslovenski jezik, Jeremić konstatuje da je „od osnivanja Hilendarske škole (početkom XIII veka) do ukidanja Resavske škole (sredinom XV veka) stvaranje srpskih verzija vizantijskih spisa bio pretežan posao naših filozofa” (str. 9). Jeremić dalje samo napominje da je nakon XV veka postojao „uticaj zapadnih kultura” na Primorju, čime, isključujući iz srpske filozofije i Ruđera Boškovića, završava celokupno razmatranje filozofske misli kod Srba do prosvetiteljstva.

Dositej Obradović, prema Jeremićevom mišljenju prvi srpski filozof, kontroverzna je filozofska pojava čija često nedosledna i protivrečna stanovišta su spojena u neobičnu eklektičku celinu. Ta teorijska kontroverznost, odražavala se i na praktičnom planu što je ostala osobenost srpskih filozofa celog prosvetiteljskog perioda (prema Jeremiću, do A. Vasiljevića), rezultujući u neobičnim pomacima i uzmacima kakve je

imao i sam Dositej, u čijem se učenju: „... spajaju srednjovekovna shvatanja prihvaćena u Hopovu, učenja novogrčkog Prosvetiteljstva koja je upoznao u Smirni, na Hiosu i u Carigradu, stavovi jozefinizma kojima se oduševio za vreme svog prvog boravka u Beču, principi lajbnicvolfovske dogmatske filozofije koju je učio kod Baumajstera u Modri i Eberharda u Haleu i etički pogledi engleskih moralista” (str. 15). Najvažniji doprinos ovog filozofa je, prema Jeremiću, bez obzira na suprotnosti njegovog pogleda na svet, u tome što je utemeljio srpski pokret prosvetiteljstva, čime se zakoračilo u modernu evropsku kulturu.

Posle posustajanja srpskog prosvetiteljstva Jeremić ukazuje na pojavu snažnog romantičarskog naglašavanja narodnog stvaralaštva, gde dobrim delom samo sledi uobičajeno školsko posleratno shvatanje, povezujući sa jedne strane – nacionalni aspekt (ustanak protiv Turaka i obnavljanje srpske države) i sa druge strane socijalni aspekt – narod kao paćenik kroz istoriju koga svi izrabljuju. Taj narodni duh je, prema Jeremiću, našao izvesnog izraza u delu Vuka Karadžića, čiji značaj za srpsku filozofiju, iako je slušao u Lajpcigu predavanja kantovca Vilhelma Kruga, nije u prenošenju filozofskih shvatanja sa Zapada, već u artikulisanju osnovnih ideja iz narodne poezije. Kao najveće kvalitete Karadžićevog mišljenja Jeremić navodi njegovo nesadržinsko „gotovo formalno verovanje u Boga”, isticanje rada kao faktora napretka, naglašavanje pisanja i pisma (kako Vuk kaže, „nauka koja um ljudski gotovo prevazilazi”), ideju o „jednakosti ljudi i pravu svakog čoveka na slobodu” (str. 21).

Za razliku od Dositeja i Vuka, Njegoša je bilo nemoguće smestiti u neki marksistički okvir, pa autor to nije ni pokušavao. Sa druge strane, s obzirom na prethodno shvatanje narodne mudrosti i poezije, očekivalo bi se da se Njegoš, koji sintetizuje duhovnu i svetovnu vlast (nasledni duhovni i svetočni gospodar teokratske Crne Gore), okarakterise slično kao što su prethodno određeni „knezovi i popovi”, tj. kao klasni ideolog i izraz izrabljivačke vlasti nad narodom kome pri tom postavlja za uzor visoke viteške ideale. Međutim, Jeremić, naravno, nije podlegao toj intenciji i Njegoša je veoma upečatljivo tumačio isključivo preko samih sadržaja i tema interesovanja ovog velikog pesnika-filozofa. Sažimajući osnov Njegoševe kosmologije u *Luči*

mikrokozma, Jeremić ukazuje da zbog osnovne postavke o nebeskom vojevanju, tj. ontološkom sukobu, Njegoš sagledava celinu sveta kao neprestanu borbu; jer ako Bog, „... kao najveća kosmička sila mora da se bori za trijumf, onda je prirodno što čitav svet predstavlja jedno veliko ratište u kome ratuju ne samo različiti predmeti i pojave: duša s telom, more s bregovima, ... nego i pojave iste vrste: vetrovi s vetrovima, životinje sa životinjama, narod s narodom i čovek sa čovekom” (str. 24). Pošto je takvo stanje sveta nešto što se ne može izmeniti, čoveku (“što je čovjek, a mora bit čovjek!”) ostaje jedino da se priključi pravoj strani u toj borbi, zbog čega Jeremić ukazuje da osnova i najvažniji deo Njegoševe filozofije leži u njegovoj etici, i to izraženoj u *Gorskom vijencu* u pesničkom tematizovanju istrage poturica: „Za Njegoševu filozofiju je zato, kao i za njegovo pesničko stvaralaštvo, *Gorski vijenac* mnogo značajnije delo od *Luče mikrokozma*, jer je u njemu Njegoš našao konačni, patriotsko-etički smisao svojih, često očajničkih filozofskih traganja” (str. 27).

Dalje Jeremić detaljno analizira uticaj kantovstva na srpsku akademsku filozofiju XIX veka, proširenog zahvaljujući uticaju nemačkog filozofa Kruga na njegove srpske studente na lajpciškom univerzitetu. Posle Vuka njegova predavanja je pohađao Sima Milutinović Sarajlija a verovatno i Konstantin Branković, dugogodišnji profesor filozofije na Liceju i Velikoj školi, čija su dela sastavljena uglavnom kao adaptacije Krugovih spisa. Pod Krugovim uticajem je pisao i Mihail Hristifor Ristić u Sremskim Karlovcima u svom delu *Sistema celokupne filozofije* u deset knjiga. Nakon kantovskog perioda dolazi do hegelovskog i pozitivističkog uticaja na srpske školovane filozofe kao što su Dimitrije Matić (profesor na Liceju, sudija, ministar i predsednik Skupštine) i Alimpije Vasiljević, koji su u svojoj filozofskoj aktivnosti prešli put od jednog filozofskog pravca do drugog. Karakteristično je da je Matić, prvi srpski hegelovac, postao i prvi srpski pozitivista, čime je francuski i engleski uticaj (preko pozitivizma) prvi put nadvladao nemački. Jeremić ukazuje da je sličan put prešao i Vasiljević, školovan u kijevskej duhovnoj akademiji gde je prihvatio jednu religioznu varijantu hegelovstva, da bi potom u „pozitivističkoj fazi” (str. 35) bio pod Kontovim, Milovim i Vuntovim uticajem, da bi na kraju kritiko-

vao i pozitivističke stavove pokušavajući da ih prevaziđe na tipično hegelovski način.

Pošto naglašava da sa Vasiljevićem prestaje „čisto prosvetiteljski period”, Jeremić dalje razmatra Milana Kujundžića (prof. filozofije na Velikoj školi nakon Brankovića, ministar, zadužbinar), prvog pisca istorije srpske filozofije, koji oštro kritikuje hegelijanizam i vlastiti filozofski put između idealizma i materijalizma nalazi na nauci o zakonima čovekovog unutrašnjeg života.

Kao prirodna posledica okretanja srpske filozofije prema pozitivizmu i tipično devetnaestovekovne fascinacije naučnim napretkom, shvatanje društva je postalo analogno razumevanju prirodno-naučnog napretka što je nesumnjivo vodilo širenju različitih socijalnih teorija uvezenih uglavnom iz Rusije koje su uvek išle zajedno sa propagiranjem novih prirodno-naučnih shvatanja. Pod nazivom „realni pravac”, preuzetim iz naslova jednog dela Svetozara Markovića (*Realni pravac u nauci i životu*), Jeremić podrazumeva „slobodoumnu” filozofiju sa tendencijom da nosi i zahtev za radikalnim društveno-ekonomskim promenama, tj. revolucionarnu misao razvijenu pod ruskim uticajem. Taj „socijalistički realni pravac” (str. 39) suprotstavio se „nacionalističkom romantičarskom zanosu” Ujedinjene omladine srpske i preko svojih predstavnika ostavio snažan filozofsko-politički utisak na više generacija srpske omladine.

Iako je očigledno da je tokom celog devetnaestog veka, od Matićevog i Vasiljevićevog zaokreta, pozitivizam neprestano prisutan u srpskoj filozofskoj misli bez obzira na pojavu socijalističkog uticaja iz Rusije, aktivnost naredne generacije pozitivista (Mihailo Vujić, Ljubomir Nedić i Laza Kostić), Jeremić određuje kao reakciju na socijalistički „realni pravac”.

Pošto je Vujić predavao narodnu ekonomiju na Velikoj školi, na mesto profesora filozofije došao je Ljubomir Nedić, koji tokom svog predavačkog rada slično kao Vujić i Kujundžić na specifičan način spaja engleski empirizam i nemačku filozofiju u jednu posebnu varijantu pozitivizma. Međutim, najznačajniji predstavnik pozitivizma i ujedno prvi filozof istorije je Božidar Knežević, čije shvatanje evolucionizma podrazumeva da istorija za njega nije samo nauka o ljudskom društvu, već o celokupnoj prirodi, tj. filozofija je istorija sveta. Jeremić ukazuje da je Kneževićev pozitivizam specifičan

zbog toga što celu zgradu sveta izvedenu u njegovom najvažnijem dvotomnom delu *Principi istorije* dovršava u stanovištu da se u krajnjem sve zasniva na Bogu, zbog čega je njegov pozitivistički sistem u poslednjoj instanci metafizički što se još jače vidi u njegovim *Mislima* gde njegova filozofija izražena u aforizmima dobija pojačanu religioznu notu.

Osim striktno filozofski obrazovanih mislilaca, filozofijom su se, kako Jeremić ukazuje, bavili i profesori drugih nauka, pogotovo matematike (B. Gavrilović i K. Stojanović), što nije ni malo neobično, s obzirom na snažnu dominaciju pozitivističkog pravca na beogradskoj Velikoj školi i kasnije Univerzitetu gde su se prirodne nauke zadugo izučavale u okviru Filozofskog fakulteta. U takvu duhovnu situaciju potpuno se uklapa pojava Dragiše Đurića, „pozitiviste i antimetafizičara”, dugogodišnjeg profesora istorije filozofije i etike na Velikoj školi i Beogradskom univerzitetu, školovanog u Beogradu, Beču, Petrogradu i Lajpcigu, čija osnovna zamisao je bila da „prirodnoučni pozitivizam poveže sa istorijskim materijalizmom u skladu sa svojim političkim stavom i ulogom jednog od osnivača Srpske socijal-demokratske stranke” (str. 56).

Branislava Petronijevića Jeremić smatra, pored Rudera Boškovića i Franje Petrića, najpoznatijim jugoslovenskim filozofom i karakteriše ga kao jedinog srpskog metafizičara, što bi trebalo shvatiti kao filozofa čiji sistem je u celini metafizički, tj. izveden iz metafizičkih osnova, jer sa druge strane skoro svi srpski pozitivisti su imali određene metafizičke stavove, ili su čak određene metafizičke aspekte stavljali kao početne i završne stavove celokupnog svog učenja. Međutim, Petronijević je svakako jedinstvena pojava ne samo zato što je označio prekretnicu u prenošenju isključivo pozitivističkih učenja u Srbiju, već i zato što je u dvadesetom veku prava retkost sastavljanje detaljnog metafizičkog sistema. Kritikujući Petronijevićevo delo, Jeremić ukazuje na preplitanje „čistih pretpostavki” kao što je „ideja o statičkom stadijumu sveta i odluci svesnih duša o prelazu u dinamički stadijum” sa naučnim principima, kao što su „principi organske evolucije” (str. 63), potom na inkompatibilnost metafizičkih i naučnih postavki sa savremenom naukom, zastarelost njegovog metafizičkog sistema pravljeno po uzoru na osamnaestovekovne teorije.

Jeremić dalje razmatra filozofske poglede naših poznatih naučnika Jovana Cvijića, Mihaila Petrovića i Ivana Đaje. U Cvijićevom učenju filozofski su relevantni njegovi metodološki pogledi povezani sa moralnim shvatanjima i teorijsko fundiranje ideologije jugoslovenske države, dok čuveni srpski matematičar Mihailo Petrović (Mika Alas) nije samo dao doprinos formulisanju nove matematičke discipline (teorija matematičkih spektara), već i u pogledu naučne metodologije i u izgradnji sopstvene teorije matematike (matematička fenomenologija). Petrovićeva matematička fenomenologija se zasniva na analogijama (zajedničke crte) disparatnih pojava hijerarhijski povezanih u jedinstvenu opštu shemu. Kao uzor najopštijem nivou sheme, tj. generalnoj fenomenološkoj teoriji služe mehanika i matematička fizika „... koje predviđaju pojedinosti pojava svih vrsta na osnovu datih kombinacija uloga od kojih pojave zavise” (str. 79).

Od profesora beogradskog Pravnog fakulteta Jeremić u poglavlju o filozofima prava izdvaja Živojina Perića, Slobodana Jovanovića, Tomu Živanovića i Đorđa Tasića. Perić nasuprot Kontu smatra da je religioznost najviši od tri stepena dosadašnjeg čovekovog razvoja. Prema njegovom mišljenju, čovek se ne može osloniti na nauku jer „...nijedna nauka nije dostojna da se nazove egzaktnom; matematika i fizika su samo najmanje neegzaktne nauke”, odnosno čovek je „rob Božiji” i može samo da konstatuje dejstvo fizičkih zakona i donekle da menja materiju, dok u društvu ima izvesnu autonomiju pošto od Boga darovanim umom može da bude i sam donekle stvaralac. Jovanovićev „anti-teorijski” stav Jeremić utemeljuje na njegovom radikalnom skepticizmu prema kome se definicije ne mogu smatrati pravim odrazom stvarnih istorijskih događaja i, sa druge strane, na njegovom „istorijskom relativizmu” prema kome je „sve dobro samo ako dođe u pravo vreme a rđavo ako je preuranjeno ili zakasnelo” (str. 101). Jeremić, pored Petrovićeve matematičke fenomenologije, posebno ceni i Živanovićev sistem filozofije iznesen u učenju o sintetičkoj pravnoj filozofiji koja objedinjuje filozofiju prava (pravnih ustanova) i filozofiju pravnih nauka, čime se izbegava brkanje predmeta pravne nauke i same pravne nauke. Ovo svoje učenje on je utemeljio i na teorijsko-saznajnom nivou, i to obrtanjem Kantovog učenja o uslovima mogućno-

sti saznanja tako da je kod Živanovića izvor saznanja sintetički um a uslov iskustvo.

Jeremić ukazuje da je karakteristika srpske filozofije da se ona pozno upoznala sa najznačajnijim misliocima polovinom XIX veka, tako npr, iako se nalazila pod Krugovim uticajem kantovaca; tek se Svetomir Ristić neposredno bavio Kantovim učenjem. Ristić smatra da su zakoni mišljenja nužni i evidentni opšti zakoni prirode, dok su iskustveni zakoni aproksimativni zbog čega ih nova istraživanja neprestano menjaju, usavršavaju i proširuju. Tako on pokušava da proširi Kantov kriticism, odnosno da izmiri Kantovu teoriju saznanja sa zaključcima i otkrićima novije nauke kao što su, pored euklidovskog, Rimanov prostor i prostor Lobačevskog. Pored Ristića, među srpske neokantovce Jeremić ubraja i Nikolu Popovića, profesora Beogradskog univerziteta koji ukazuje da je Kant pokazao da metafizika može da bude nauka samo ako nađe siguran metod za svoja istraživanja. Za razliku od mnogih interpretatora Kantovog učenja, Popović dosledno prati Kantovu intenciju i ukazuje da je njegova zasluga za metafiziku veća nego mnogih metafizičara (str. 134). Jeremić ukazuje da je Popović kao i neki drugi neokantovci tražio smisao ljudskog života na teoriji nadindividualnih, vanvremenskih, večnih vrednosti čijim ostvarenjem čovek osmišljava svoj život.

Jeremić od Petronijevića nadalje ne naglašava posebno stručne filozofe u odnosu na filozofska učenja naučnika, već poglavljia ređa jedno za drugim. Kao poseban pravac Jeremić izdvaja iracionaliste i ideologe jugoslovenske kulture gde spadaju Miloš Đurić, Vladimir Dvorniković i „neohumanisti” (V. Vujić i P. Slankamenac). Đurić odbacuje „hipertrofirani racionalizam” u korist novog „dijalekta” filozofiranja čije je osnovno načelo „simpanergizam” ili „pansinergija” svih saznavalačkih organa, što će ujedno dovesti do sintetičke filozofije, odnosno do toga da se „poljube intelekt i intuicija” (str. 139). Kako primećuje Jeremić, Dvorniković kao i Đurić smatra da je sinergizam duševnih sposobnosti „uslov za novo, humanije i kulturno stvaralaštvo koje je, uz visoku darovitost Jugoslovena, zaloga stvaranja jugoslovenske kulture, koja će, kad se integriše sa slovenskom kulturom, „doneti novu, spasonosnu orijentaciju čitavom čovečanstvu”.

Poslednji deo knjige Jeremić je posvetio marksističkoj filozofiji koja se oslanja na realni pravac Svetozara Markovića. Nakon prvih marksističkih ideologa – osnivača socijaldemokratske stranke (R. Dragović, D. Tucović i D. Popović), Jeremić analizira marksističke teoretičare između dva rata (Simu Markovića, Ognjena Pricu i Dušana Nedeljkovića). Jeremić ukazuje da je za razliku od većine marksista koji su do filozofije došli preko revolucionarne delatnosti, Dušan Nedeljković profesor filozofije u Skoplju i Beogradu, došao preko filozofije do revolucionarne borbe, prihvativši „dijalektički materijalizam kao najistinitiju filozofsku poziciju”.

Nakon davanja opštih karakteristika stanja u filozofiji u posleratnom periodu, Jeremić u poglavlju „Marksizam u socijalističkoj Jugoslaviji” daje obimnije prikaze filozofskih pogleda četiri profesora Beogradskog univerziteta – Bogdana Šešića, Vuka Pavićevića, Veljka Koraća i Mihaila Markovića, i ujedno ukazuje na to da je filozofija nakon revolucije kod Srba postala isključivo marksistička filozofija, naravno u svim njenim najrazličitijim oblicima pojavljivanja (str. 173). Ovaj period Jeremić deli na tri faze – prvu od 1945. do 1950, drugu od 1950. do 1960. i treću od 1960, odnosno od Bledskog savetovanja, pri čemu ukazuje da je u socijalističkoj Jugoslaviji filozofski život toliko jedinstven da je više nego „ikada ranije teško govoriti o filozofiji kod Srba odvojeno od filozofije kod drugih jugoslovenskih naroda” (str. 174). U prvoj fazi je preovladavalo dogmatsko usvajanje dijalektičkog materijalizma, kada se filozofija svodila na niz gotovih formula i na jednu vrstu pozitivizma gde je naglašavana objektivna strana stvarnosti i pasivna strana saznanja. Iz takve teorijske postavke proizlazi i zanemarivanje individualnog, odnosno etičko-antropološkog. U drugoj fazi, Jeremić ukazuje da je pod uticajem političkog otpora staljinizmu došlo do negacije etatističkog socijalizma čime je došlo do vraćanja Marksovim tekstovima. Takođe, nasuprot apstraktnim ontološkim i gnoseološkim temama, sve više se filozofija okreće problemima svakodnevnog društvenog života, a u prvi plan sve više ulazi konkretna etičko-humanistička problematika. U trećoj fazi, nakon Bledskog savetovanja, dolazi do sve veće „dedogmatizacije” filozofije što nalazi podršku u širem talasu dedogmatizacije u marksističkom učenju (E. Bloh,

Đ. Lukač, L. Kolakovski, K. Kosik, A. Lefevr, L. Goldman itd.). U to vreme dolazi i do sve tešnjeg povezivanja filozofije sa društvenom stvarnošću zbog čega ona predstavlja „najviše uopšteno iskustvo izgradnje socijalističkog društva u Jugoslaviji” (str. 176). U vreme pisanja ove studije (prva polovina šezdesetih godina), Jeremić primećuje da se srpski marksistički filozofi polarizuju u dva smera – jedan statički i jedan aktivistički, ali da se pristalice i jedne i druge orijentacije slažu u pogledu osnovnih društvenih pitanja, što je podela koja se jasnije izrazila tek nešto kasnije, nakon objavljivanja ove studije, odnosno oko sedamdesete godine. Od aktivnih filozofa pri završetku svoje studije Jeremić navodi imena mnogih kasnije poznatih profesora, dok samo u fusnoti izdvaja one izvan Filozofskog fakulteta koji nisu marksisti (Mihailo Đurić, Radomir Lukić i dr.).

U zaključku Jeremić klasifikuje srpske filozofe prema načinu njihovog bavljenja filozofijom – od profesora filozofije (gde ima najviše istaknutih filozofa – K. Branković, M. Kujundžić, M. H. Ristić, A. Vasiljević, Lj. Nedić, B. Petronijević, S. Ristić, D. Đurić, N. Popović, K. Atanasijević, M. Đurić, D. Nedeljković, B. Šešić, V. Pavićević, V. Korać, M. Marković). Na drugo mesto prema Jeremiću dolaze pisci (D. Obradović, Njegoš, S. Marković, L. Kostić, Lj. Nedić, I. Sekulić, B. Lazarević, nadrealisti – M. Ristić, K. Popović, D. Matić). Jeremić zaključuje da njihova filozofija nema sistemski karakter, ali da „duboko ponire u antropološke i psihološke probleme i osvaja lepotom izražavanja” (str. 208). U trećoj grupi je, kako Jeremić konstatuje, veoma veliki broj naučnika, inače po pravilu vrlo visokog naučnog obrazovanja, čiji filozofski pogledi najčešće stoje u tesnoj vezi sa disciplinama kojima se bave (mehanicistički orijentisani matematičari i fizičari – B. Gavrilović, K. Stojanović, M. Petrović, biolozi I. Đaja, N. Košanin, N. Divac, B. Milojević, antropolog, psiholog, kulturolog, J. Cvijić, pravnici Ž. Perić, T. Živanović i Đ. Tasić). U narednoj grupi su politički aktivisti, uglavnom socijalisti, marksisti čiji je osnovni interes bio da nađu teorijsku osnovu za svoju političku praksu, zbog čega su se bavili filozofijom (S. Marković, D. Popović, F. Filipović, O. Prica). Mislioci pravoslavne crkve Jeremić deli u dve struje – prvu čiji predstavnici u većoj ili manjoj mери odstupaju od „ortodoksnih crkvenih učenja”

(V. Maksimović, B. Lorenc) i drugu čiji predstavnici „samo parafraziraju osnovne dogme” (N. Velimirović, J. Popović).

Iako ukazuje da je teško odrediti zajedničke nepromenljive crte filozofija različitih individua u dugom vremenskom periodu i različitim društvenim epohama, Jeremić smatra da takve konstante postoje pre svega zbog toga što se bitno ne menjaju neke opšte okolnosti života pripadnika jednog naroda. Tako kao osnovne karakteristike srpske filozofske misli Jeremić navodi retkost iracionalističkog mišljenja koje nije bilo posebno cenjeno od D. Obradovića do savremenih marksista, uključujući i metafizičare kao B. Petronijevića i pogotovo naučnike, dok iracionalizam nadrealista i „neohumanista” mnogo ne znači u filozofskom pogledu i samo je izuzetak. Čak nasuprot tome, prema Jeremićevom uvidu u srpskoj filozofiji su dominantni tokovi orijentisani na pozitivno saznanje prirode, istorije i čoveka, zbog čega su pozitivisti, naturalisti i marksisti znatno više zastupljeni od fideista i metafizičara. Tako je kod Srba kratko trajao hegelijanizam čiji predstavnici su brzo postali pozitivisti i naturalisti. U etici najčešći su slučajevi stoičke etike, zbog čega je niz mislilaca od samih početaka novije filozofije prevodio, adaptirao i propagirao stoičke etičke ideje (A. Vezlić, G. Trlajić, D. Nikolajević, D. Mitrinović, J. Skerlić). Razlog popularnosti stoičkog učenja Jeremić nalazi, sledeći Kseniju Atanasijević, u etici nacionalne epske poezije kao „etike dostojanstvenog, stoičkog izražavanja opšte nesreće” (str. 211). S druge strane, kako Jeremić primećuje, stoičku etiku je podržavalo i verovanje da samo u tom duhu vaspitane generacije mogu da dovedu do konačnog oslobođenja srpskog naroda, što potvrđuje i govor Svetomira Nikolajevića održan pred studentima Velike škole 1880. god. pod naslovom „O stoicizmu u rimskoj državi”.

Promišljajući opšte karakteristike srpske filozofije, Jeremić se pita da li pojavljivanje jednih filozofskih shvatanja na račun drugih znači da se može govoriti o nekakvoj tipičnoj filozofiji srpskog podneblja. Iako smatra da se o specifičnostima nacionalne filozofije jednog malog naroda, sem kad je reč o slučaju kakav su Grci, teško može govoriti, bilo u vidu slovenske filozofije (U. Milanković, L. Kostić) ili jugoslovenske (J. Cvijić, M. Đurić), Jeremić, sledeći Miloša Đurića, konstatuje da se mora priznati da su

u likovima narodne epike personifikovana životna shvatanja srpskog naroda. Po uticaju na svakodnevnu praksu, na život većine ljudi, sa narodnom filozofijom se, prema Jeremiću, mogu meriti samo Njegoševe refleksije zasnovane najvećim delom na narodnim shvatanjima.

Za najplodnije uspehe srpske filozofije Jeremić ne smatra Petronijevićeva rešenja večnih dilema između racionalizma i empirizma, smatrajući da takav način filozofiranja doživljava neuspeh, kako u dodiru sa naukama tako i u dodiru sa stvarnošću, već favorizuje dostignuća filozofski inspirisanih naučnika kao što je matematička fenomenologija Mihaila Petrovića-Alasa. Za razliku od mislilaca čiji je doprinos nesumnjiv u buđenju jednog dela svesti srpskog naroda, među najznačajnije filozofe u „jednom drukčijem, nadsacionalnom, evropskom smislu”, Jeremić ubraja Njegoša sa njegovom „filozofsko-poetskom vizijom sveta, Mihaila Petrovića sa sistemom analogija disparatnih pojava, Tomu Živanovića sa sistemom pravne filozofije, Božu Kneževića sa sistemom sveopšte evolucije i Branislava Petronijevića sa „gotovo kompletnim filozofskim sistemom”.

Sažimajući različite uticaje na srpske filozofe tokom XIX veka, Jeremić ukazuje da su oni bili promenljivi, prvo ruski, potom nemački (Krug i hegelovstvo), zatim dolazi do engleskog i francuskog uticaja sedamdesetih godina XIX veka (pozitivizam), potom ponovo ruskog (socijalisti, revolucionarni pokreti), da bi pri kraju veka ponovo dominirao nemački uticaj što se produžilo i u periodu između dva rata. Karakteristično je da što su filozofi bili udaljeniji od akademske karijere to su njihovi stavovi bili autonomiji i više vezani za izraz nacionalnog duha (Njegoš, Laza Kostić) nego što je slučaj sa profesorima Beogradskog univerziteta ili profesorima visoko rangirane gimnazije i bogoslovije u Sremskim Karlovcima, dakle centrima našeg devetnaestovekovnog filozofskog života. S druge strane, kada se govori o vanuniverzitetским filozofima, najčešće je reč o istaknutim piscima i pesnicima u čijim delima je obično nerazmrsivo isprepletana filozofija sa refleksivnom poezijom ili uopšte umetničkim izrazom, dok su predavači glavnog i jedinog srpskog akademskog centra – Beograda – bili pod pritiskom

i obavezom aktivnog učešća u glavnim tokovima tadašnje evropske školske filozofije u to vreme pod snažnim utiskom naglog uspeha nauke. Tako je karakteristično da su srpski filozofi, obrazovani „na strani”, prenosili mišljenja ne prema ličnom afinitetu ili potpuno samostalnoj intelektualnoj proceni, već sa osećajem obaveze da se jedno teško i opširno gradivo, koje ne uključuje samo filozofske discipline već i posebne nauke, adekvatno prenese na jedini srpski univerzitet gde je zadugo samo jedan profesor bio zadužen za filozofiju. Upravo u karakteristično devetnaestovekovnom evropskom maniru, ali istovremeno i u skladu sa zahtevima stroge srpske patrijarhalne običajnosti, u ovoj kruto shvaćenoj moralnoj obavezi nalazi se razlog zadovoljavanja srpskih filozofa prenošenjem učenja najpoznatijih školskih filozofa i filozofskih trendova njihovog vremena, i, s druge strane, njihova veća autonomija u iznošenju vlastitih mišljenja u tekstovima izvan glavnog toka njihovog akademskog rada.

Sagledavanjem svih navedenih aspekata, zahvaljujući Jeremićevoj studiji, ali i daljem radu na istraživanju srpske filozofije, omogućuje se i jedan dobitak za savremeno proučavanje filozofije, jer se jedino tom refleksijom može uvideti važnost hermeneutičkog postulata o „stavljanju u zagrada” „predrasuda” u istraživanju i interpretiranju filozofskih tekstova. Dakle, sopstveni preduslovi promišljanja u filozofiji ne mogu se izbeći, ali se mogu reflektovati i ograničiti u određenom stepenu, dok se njihova refleksija omogućuje sagledavanjem uzroka tih „predrasuda” ukorenjenih u nasleđu koje se ne može jednostavno „preskočiti” ili naivno zaobići.

Može se Jeremiću zameriti određena ideološka obojenost, marginalizovanje srednjovekovne epohe ili ispuštanje nekih imena (Filip Medić, Momčilo Selesković, Zagorka Mičić), ali prva studija gde se sintetiše razvoj istorije filozofije sa jasnije određenim okvirom je ova knjiga, značajna ne samo zato što pokazuje stanovišta i učenja srpskih filozofa i filozofska gledišta naših naučnika i umetnika, već i zato što prvi put na jedinstven način osvetljava teorijske temelje i uzroke duhovnog života, ali i osnova državnih ideologija u čijim okvirima je u poslednja dva veka živio srpski narod.